

СМИРНОВ Владислав Анатолійович — кандидат фізико-математичних наук, учитель. Сфера наукових інтересів — філософія науки і освіти, філософські проблеми природознавства, методологія викладання екології, фізики та інших природничих наук.

НАЦІОНАЛІЗМ І НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ НА ТЛІ ПРОТИБОРСТВА ЦИВІЛІЗАЦІЙ

Протягом майже усього ХХ століття Україна була, або краще сказати — їй нав'язувалася роль осередку особливого «українського націоналізму», якому протиставлявся так званий пролетарський інтернаціоналізм. Саме протистояння цих «непримиренно-ворожих лозунгів» віддзеркалювало, на думку політиків минулого століття, «протиборство двох політик (більше того: двох світоглядів) у національному питанні» [8, с.133].

Для того, щоб так стверджувати, були вагомі підстави. Ситуація, яка виникла в Європі на початку минулого століття, могла привести до створення незалежної української національної держави. Першим, хто тоді відкрито заявив про право народу України на самовизначення і про колоніальний статус України у складі Російської імперії, був Микола Міхновський, харківський адвокат. У виданій ним брошурі «Самостійна Україна» (Львів, 1900 рік) адвокат ставить питання руба: «Усяк, хто на цілій Україні не за нас, той проти нас. Україна для українців, і досі хоч один ворог-чужинець лишиється на нашій території, ми не маємо права покласти оружжя» [10, с.29]. Вістря національної боротьби М. Міхновський спрямовував насамперед проти Росії. «Яким правом, — запитує автор, — російське правительство поводить ся з нами на нашій власній території, наче з своїми рабами? ...На підставі якого права на всіх урядах нашої країни урядовцями призначено виключно росіян (москалів) або змоскалізованих ренегатів? На ґрунті якого права з наших дітей готують по школах заклятих ворогів і ненависників нашому народові? Через що навіть у церкві панує мова наших гнобителів?» [10, с.14-15].

Спочатку українство виявилось не готовим до беззастережного сприйняття висловлених Міхновським ідей, і вони були підхоплені лише у середині 20-х років, виявивши свою плідність на Галичині, яка перебувала в ті часи під п'ятою відверто вороже налаштованої до українського етносу Польщі. Провідником нового руху, який згодом отримав назву «інтегрального» або «чинного» націоналізму, став Дмитро Донцов. Так само, як М. Міхновський, головного ворога України він бачив на Сході, пов'язуючи геополітичне майбутнє української держави із Німеччиною та Австро-Угорщиною і висловлюючись на користь створення «Українського коронного краю» у складі Австрійської імперії. Різновиди соціалістичних ідей, популярні на початку ХХ століття у Росії, не захоплювали Донцова. Ще напередодні Першої світової війни він писав у «Культурі примітивізму»: «Бачити у Росії носительку політичного і соціального поступу» — означає створювати міф, «...легенду про демократичну Росію». І далі: «Імпульсивну гру сил у варварській, неукермованій суспільності, природний вибух незадоволення у деспотично правленім краю не слід брати за прояв колосальної духовної енергії, безладне шамотання зламаною деспотичною хворобою організму — за ознаку його відпорності й великої життєвої сили» [4, с.8].

Шукаючи власні підстави для розбудови національної ідеї, Донцов звертає увагу на політичні успіхи радикальних рухів, насамперед російського більшовизму, італійського фашизму та німецького націонал-соціалізму. У намаганні прищепити основи радикалізму на українському ґрунті, він береться за теоретичне опрацювання національного питання, і згодом оформлює своє бачення національної проблеми у програмному творі «Націоналізм» [4], якому судилося стати маніфестом Організації Українських Націоналістів (ОУН).

Доктрина націоналізму, у поданні Донцова [4], зводиться до шести основних постулатів. По-перше, націоналізм у нього — це «філософія волі», яка живиться легендою «останнього бою», «запереченням того, що є і захоплюючою картиною катастрофи, що принесе нове» [4, с.257]. Таке романтичне «устремління до боротьби та свідомість її конечності» нагадує

славнозвісне «весь мир насилья мы разрушим до основанья, а затем...». По-друге, націоналізм, за Донцовим, є несумісним із будь-якими дискусіями і сумнівами. Він не мислиться без «*супроводу категоричного наказу, безоглядного послуху*» [4, с.263]. «*Насолода розросту*», притаманна націоналізму, бачиться Донцову «*не тільки через самоутвердження власної волі до життя, а й запереченням її в інших*» [4, с.235]. По-третє, виступаючи «*поза власні границі*» [4, с.233], націоналізм, у Донцова, «*...хоче здійснити ідею неіснуючу і принципіально протилежну конкретній, викликаючи до життя войовничість і антипаціфізм*» [4, с.258]. Тому природним виглядає четвертий постулат чинного націоналізму — його аморальність і фанатизм. Націоналізм не повинен звертати увагу на загальнолюдські цінності, впевнений Донцов, його провідники «*узнують свою правду за об'явлену, загальну, яка має бути прийнята іншими. Звідси їхня агресивність і нетерпимість до інших поглядів*» [4, с.263]. П'ята підвалина теорії Донцова — неприхований расизм, теза про те, що «*є вищі і менш варті народи, ті, що вмють правити іншими (і собою), і народи, що цього не вмють*» [4, с.284]. «*Право сильних рас*», — це твердження Донцов поширює і на українців, — це право «*організувати людей і народи для зміцнення існуючої культури і цивілізації*» [4, с.284]. Нарешті шоста теза розробленої теорії — «*творче насильство ініціативної меншості*» як засіб прищеплення націоналізму. «*Насильство не є з тих, що можуть бути, а можуть і не бути*» — стверджує автор. — *Агресія, через яку нова ідея приходить до життя не є випадкова, вона іманентна кожній «теологічній» релігійній або національній ідеї*» [4, с.284].

Освячені національним духом ідеї тоталітаризму, піднесені Донцовим до рівня теорії, швидко поширилися серед значної частини галицької молоді, яка на собі відчувала тягар жорсткого національного та економічного поневолення й тиску, що чинився з боку режиму Пілсудського у тогочасній Польщі. На хвилі національного спротиву у 1926 році виникла вже згадана ОУН, провідним ідеологом якої став Донцов.

Водночас значній частині українства, у тому числі українській інтелігенції, впадала в око відверта несумісність радикального, агресивного націоналізму із загальнолюдськими правами і свободами, які вже тоді декларувались у межах парадигми розвитку європейської демократії або соціалістичного вибору. Опір поширенню своїх ідей відчував і Дмитро Донцов. Але слідом за Ф.Ніцше відмовившись від раціонально осмисленого світосприйняття, він не бачив для себе нічого іншого, як виступити із закликами: «*...сіяти ненависть до своїх! Ширити розбрат і взаємне недовір'я! У рідну хату вносити роздор! Так, якраз це! Бо без цього — нема ніякого об'єднання, ніякої збірності. Що туподумна демократія цього не второпас — нічого дивного*» [5, с.123].

Життя показало хибність і контр-продуктивність такого розуміння націоналізму. Тверезо мислячі політичні діячі ОУН вже влітку 1943 року дійшли висновку, що українці у своїй більшості не схильні йти шляхом, накресленим автором «Націоналізму». На III Надзвичайному Зборі бандерівського відгалуження ОУН (серпень 1943 року) була прийнята нова програма, докорінно відмінна від «донцовізму». Незважаючи на намагання Д. Донцова скоригувати текст нової програми ОУН(б), його зауваження були відкинуті, і у прийнятому документі зазначалося, що «*організовані українські націоналісти борються за інтереси українського народу, і тому їм чужі є всі ідеї панування над народом... ОУН бореться за свободу друку, слова, думки, віри і світогляду. Проти офіційного накидування суспільності світоглядних доктрин і догм... За повне право національних меншостей плекати свою власну по формі і змісту національну культуру... За рівність всіх громадян України, незалежно від їх національності, в державних та громадських правах і обов'язках*» [14, с.113-114]. Прийнята програмна заява не просто змінила акценти у висвітленні української національної ідеї. Вона зафіксувала рішучу зміну вектора розвитку національно-визвольного руху українського народу. Замість тоталітарних засад «інтегрального націоналізму» його головним змістом стали принципи загальнолюдських прав і свобод, у тому числі і національних. Протягом 40-х років минулого століття зв'язок між ідеологією українського націоналістичного руху та ідеологією «чинного націоналізму» повністю і остаточно перервався, причому розвиток української націоналістичної думки пішов своїм, притаманним їй шляхом, а розвиток ідеології «донцовізму» припинився і фактично

обмежився працями самого Донцова [13, с.23-24].

Звертаючись до національного питання сьогодні і рішуче відкидаючи накинута націоналізму радикалізм, не можна не бачити позитивного начала, що міститься у самій національній ідеї. Зрештою, навіть Збір Конгресу Українських Націоналістів (Київ, липень 1993 року) засудив принципи догматизму, ортодоксальності, вождізму, ідейного закостеніння та галасливої фразеології, які лежали в основі «інтегрального націоналізму» [15, с.54]. Таким чином, є підстави говорити про повернення актуальності ідеям, висловленим щодо націоналізму російськими філософами початку ХХ століття, котрі об'єднувалися свого часу навколо журналу «Путь». Зокрема, у роботі М. Клепиніна «*Мысли о религиозном смысле национализма*» знаходимо, що «націоналізм — це індивідуальність цілого народу і творча любов до цієї індивідуальності» [6, с.59]. Погодимось із росіянами у тому, що націоналізм, або, іншими словами, народна індивідуальність, — це дар, даний Богом цілому народу, і тому він повинен не встановлювати насильницьки «свою правду, єдину і непомильну» [5, с.129-130], а об'єднувати національне суспільство в єдине ціле, незважаючи на індивідуальні особливості людей. Як в окремої людини правильний життєвий шлях полягає у розкритті своїх талантів, розвої особистості і дару, який ми називаємо Божим, так і у народу — правильно обраний вектор розвитку вказує напрям руху до високого ступеня досконалості, до інтеграції у світову спільноту народів, коли, відкривши обійми усьому світові, можна обійняти всіх людей.

Націоналізм завжди конкретний, бо він неодмінно звернений на конкретну державу і народ. Але держави і народи не вічні. Вони зникають, коли їхній духовний потенціал, їхня національна ідея вичерпується, коли вони не можуть нічого дати світові. Це відбувається тоді, коли тьмяніють ідеали, губиться творча сила нації, розпорошується її духовний потенціал. Як підмітив Микола Бердяєв, у такі важкі для нації часи окремі особистості спочатку замикаються самі у собі, а потім реальна індивідуальність узагалі зникає [1].

Кожний, хто відслідковує ситуацію в Україні, погодиться, що створення власної держави та її атрибутів не надало прискорення процесам оздоровлення суспільства через національне самоусвідомлення [7]. На жаль, ми тільки розпочинаємо «пошуки і визначення тих стимулів і зусиль, які б спонукали націю, народ до енергійного самоздійснення» [11, с.134]. У прийнятій понад десять років тому «Програмі комплексної соціально-економічної реформи України» знаходимо лише заклики визнати існування проблеми відродження суспільної і, найперше, національної самосвідомості [12, с.25]. На жаль, і понині як формулювання співзвучної часу національної ідеї, так і наповнення її реальним змістом продовжують залишатися у переліку нерозв'язаних задач у галузі національної самосвідомості і соціальної психології.

Зрозуміло, що перш ніж підступитися до формулювання національної ідеї, слід спочатку виділити і переосмислити ті основні природно-етнічні, етноісторичні та геопсихічні чинники, довготривалий вплив яких на національний менталітет українця був найвідчутнішим. Вони виявляють себе через специфічні особливості природних умов нашого краю, через рівень розвитку ремесел, мистецтва і культури в цілому, пануючі ціннісно-мислительські орієнтації тощо. Україна споконвіку існувала на межах «боротьби, випадковості, страждання, загрози смерті» (Карл Ясперс). Успадкований «межовий» статус України не змінився навіть внаслідок глобальних геополітичних змін, зокрема стрімкого розширення Євросоюзу, адже новий політико-ідеологічний, і що важливіше, культурний поділ Європи тепер знову нагадує обриси східної межі західного християнства 1500 року. Лінія поділу, як пише Уільям Уоллес («Перетворення Західної Європи», Лондон 1990), проходить нині по кордонах між Фінляндією і країнами Балтії, з одного боку, та Росії, з іншого, перетинаючи далі Білорусь й Україну, потім повертає на захід, відрізаючи Трансільванію від решти Румунії, і далі йде через колишню Югославію майже точно вздовж кордону Хорватії. Стосовно України мова йде про її поділ на більш католицьку та уніатську Західну Україну, включаючи Галичину, і переважно православну Україну Східну. При такому розмежуванні виявляється, що народи, які населяють територію на північ і захід від Уоллесової лінії, сповідують протестантизм і католицизм; їх об'єднує спільний історичний досвід — феодалізм, Ренесанс, Реформація, Просвітництво, Велика Французька і промислова революції. Загалом вони економічно багатші, ніж народи на сході континенту, і в майбутньому очікують значних дивідендів від

залучення до спільного будівництва «загальноєвропейського дому».

Натомість по інший бік лінії поділу, на схід і південь від Уоллесової лінії, мешкають народи, які історично були поєднані з Оттоманською та царською імперіями і значно слабше та із запізненням відчули на собі вплив історичних подій у Західній Європі. У цілому вони менш економічно розвинені і досить неоднозначно ставляться до традиційних для Заходу демократичних інституцій, політичних систем, демократичних процедур і свобод. Ці народи переважно сповідують мусульманство або є православними.

За оцінками американських аналітиків, зокрема професора Френсіса Фукуями, першопричиною зіткнень, насильства і навіть воєнних конфліктів уздовж Уоллесової лінії є націоналізм, на який вже потім накладаються численні проблеми, пов'язані із перерозподілом економічних ресурсів і прав власності на них, етнічні, расові та релігійні відмінності. Із цим погоджується й професор М. Катц: *«На посткомуністичній політичній арені утворилося пусте місце, і претенденти на нього продираються вперед буквально за допомогою ліктів. Один із таких претендентів — націоналізм в усіх його неприємних різновидах... Незабаром у двох або трьох регіонах ми, можливо, зіткнемося з новим явищем: мутацією старого, звичайного націоналізму, що перетвориться на ще лютішого звіра — у регіональний гіпернаціоналізм»* [18, с.25]

Існують й інші глобалістичні візії й доктрини посткомуністичного світу. Найбільш відома з них належить професорові Семюелу Хантінгтону, президентові Гарвардської академії. За його концепцією, глибинні джерела конфліктності уздовж Уоллесової лінії слід шукати не в націоналізмі, а в зіткненні головних семи (або восьми) існуючих нині цивілізацій: західної, конфуціанської, японської, ісламської, індуської, слов'яно-православної, латиноамериканської і, можливо, африканської [16]. За С. Хантінгтоном, Уоллесова лінія — не що інше, як культурна межа поділу і зіткнення сучасних цивілізацій.

Протиборство між цивілізаціями має свою історію. Ще Хелфорд Макіндер писав про розподіленість світу на окремі зони, кожна з яких відіграє в історії відведену їй роль («Географічна вісь історії», 1904 р.). Згідно з однією із його гіпотез, головною рушійною силою історичних процесів і змін у світі виступає людськість континентальної маси, сконцентрована у центральній частині Євразійського суходолу включно із Середнім Сходом, у так званій *«осьовій землі»* (*«pivot area»*), пізніше названій ним *«Осередньою землею»* (*«Heartland»*). Щоправда, згодом Х. Макіндер дещо уточнив свою позицію, стверджуючи, що ключем до дверей Осередньої землі є Східна Європа, а перебіг процесів у ній має абсолютне, геостратегічне значення [15, с.126-128]. Натомість, виходячи із європоцентричної точки зору, історію конфліктів слід відрховувати від часу створення сучасної міжнародної системи, тобто від Вестфальського миру. Тоді перші конфлікти у західному світі — це конфлікти між правителями-імператорами, абсолютними чи конституційними монархами, кожний з яких прагнув збільшити свою бюрократію, армію, торгово-економічну могутність і, що найістотніше, — підвладну йому територію. У ході цих зіткнень створювалися національні держави, і, тільки починаючи від часів Французької революції XVIII століття, протиборства між правителями переростають у протистояння між націями: *«У році 1793 ...війни королів скінчилися, розпочалися війни народів»* (Р. Пальмер). У XX столітті на зміну конфлікту націй прийшов конфлікт ідеологій: спочатку між комунізмом, фашизмом-нацизмом та ліберальною демократією, потім між комунізмом та ліберальною демократією. Під час так званої «холодної війни» цей конфлікт утілювався у протистояння двох наддержав, жодна з яких не була національною державою у класичному розумінні цього слова, проте чітко визначала свою ідентичність з точки зору ідеології. У XXI столітті ідеологічні чинники втратили свою роль: відмінності між країнами тепер визначаються не їхнім політичним устроєм і не рівнем їхнього економічного розвитку, а насамперед з погляду на їхню культуру і цивілізаційну належність. Саме цивілізація є тим найвищим культурним утворенням, яке об'єднує людей і відрізняє одні народи від інших рівнем їхньої культурної самобутності. Ознаками належності до тієї чи іншої цивілізації є як загальні об'єктивні елементи (мова, історія, релігія, звичаї, суспільні інституції), так і суб'єктивна самоідентифікація людей. Люди, і тому є багато прикладів, насправді можуть змінювати свої рівні ідентичності, і це веде до змін структури і меж цивілізацій. Отже, першопричину

конфліктів у сучасному світі доцільніше шукати не в націоналізмі чи в «регіональному гіпернаціоналізмі», а в міжцивілізаційних відмінностях, що виявляють себе через особливості культури, традицій, звичок, різний історичний досвід. Вони є продуктом століть, тому мають настільки глибоке коріння, що чекати на їх швидке нівелювання не доводиться.

Узявши за відправну точку те, що Україна розташована на стику західної і слов'яно-православної цивілізації, спробуємо дослідити, як тривале перебування на історичній смузі поділу Захід-Схід позначилося на національному менталітеті українців. Зіткнення цивілізацій, що впродовж століть відбувалося на українських теренах, набувало різних, часто-густо антагоністичних форм, проте Україні, її народу у цих протиборствах ніколи не відводилася роль визначальної, рушійної сили. Тому в українців виробилися особливі ментальні риси, які можна охарактеризувати як потяг до інтровертного, сконцентрованого на гіпертрофованій увазі до внутрішніх переживань життя, визначеного Богданом Бичком як *«vita minima»* [2, с.136]. Проявами його є упереджено насторожене ставлення до суспільних змін і суспільних інституцій, недовіра до оточуючих людей, замкненість вдачі. Звідси — крилаті побутові вислови *«моя хата з краю»*, *«про мене — хоч вовк траву їж»*, *«наше діло півняче: проспівав, а там хоч не розвидняйся»*, *«моє діло мірошницьке: підкрутив та й сів»*, *«на убогого всюди капатиме»*, *«бідному скрізь вітер в очі»* тощо. Вони відображають підсвідомі намагання зайняти споглядальну, а не активну діяльну життєву позицію, бажання спертися на індивідуальні цінності, схильність реалізовувати суспільну взаємодію на рівні сімейних і родинних взаємин. Як результат, бачимо підкреслене, нарочите намагання пересічного українця ізолюватися від високих суспільних державотворчих задач і світоглядних проблем. Абстрагуватися від цієї ментальної риси при спробі висвітлити українську національну ідею крізь призму сучасного світобачення було б помилкою. Найважливішою особливістю природно-історичної сув'язі українців, їхньої духовно-кревної спільноти слід вважати те, що вони, на відміну від інших народів, схильні до об'єднання у такі суспільні угруповання, перебуваючи у складі яких, можна було б впливати на організацію політичного режиму в країні, зберігаючи максимальну незалежність від влади. Створення таких осередків, усередині яких кожна особистість мала б свої власні потреби, свій власний інтерес, а гуртуючим началом було б дотримання загальноприйнятих моральних і правових норм, може бути важливим кроком на шляху до громадянського суспільства. Наслідком просування у цьому напрямі, можливого лише за відсутності адміністративного тиску, командного нав'язування та культурницького примусу, було б нове наповнення принципу індивідуалізму, при якому індивідуальна ментальність *«буде скерована у сферу державної і національної спільноти, піднесена на рівень високих загальнолюдських цінностей»* [2, с.138].

Але при цьому слід зважати на те, що лише одна із цивілізацій — західна — перебуває сьогодні на вершині своєї могутності і ніхто не в змозі кинути їй економічний або політичний виклик. Країни Заходу домінують у міжнародних політичних організаціях (у тому числі очолюють розпочату США боротьбу із міжнародним тероризмом) і (разом із Японією) визначають економічний порядок у світі. Це надає протиборству цивілізацій латентних форм, але воно тим не менш зростає і має тенденцію до загострення. Причина цьому — відмінності в головних цивілізаційних цінностях. Ідеї індивідуалізму, лібералізму, конституціоналізму, прав людини, рівності, свободи, влада закону, демократія, вільний ринок, відокремлення церкви від держави тощо, які складають основу західних цінностей, не мають резонансу в ісламській, конфуціанській, японській, індійській або буддійській культурах. Просування в усі усюди західних стандартів викликає у багатьох незахідних країнах неприхований спротив, зворотну «захисну» реакцію, прагнення всіляко зберегти традиційний устрій життя. Як відомо, висунута Заходом пропозиція щодо створення «універсальної цивілізації» не знайшла підтримки серед більшості світового співтовариства. Більше того, з'явилися застереження щодо можливості зіткнення у майбутньому між «Заходом та іншими» («the West and the Rest») як реакції незахідних цивілізацій на могутність економічно розвинутих західних держав й агресивне поширення ними своїх стандартів духовного життя.

Ураховуючи ці тенденції, при обговоренні нової української національної ідеї доцільно переглянути можливі сценарії подальших взаємодій із Заходом. Крайньою формою відповіді

на експансію західної цивілізації може бути ізоляціонізм на кшталт «опори на власні сили», запроваджений у Північній Кореї. Цей курс досягається занадто великою ціною і тому може бути відкинутий як непродуктивний. Другий можливий шлях — приєднатися до Заходу і повністю запозичити, починаючи з античності, його цінності та інституції [8]. Його обрали Чехія, Естонія, Латвія та багато інших європейських країн. Є і третій можливий варіант — виробити україно-центричну світоглядну модель, у межах якої західні впливи врівноважувалися б за рахунок прискороного власного розвитку й активного співробітництва з країнами, що належать до незахідних цивілізацій. Йдучи цим шляхом, наша країна, не протиставляючи себе європоцентризму, могла б використати своє унікальне «межове» становище для посилення власної позиції у регіоні і за рахунок цього не тільки зберегти національні особливості, але й розвинути унікальну і неповторну національну культуру. Історичний досвід реалізації останнього варіанту розвитку Україна, як не дивно, має [2]. Із прадавніх часів її терени були ареною плідних взаємодій доіндоєвропейських, індоєвропейських (давньогрецьких, балканських, іранських) елементів, до яких пізніше додалися племінні групи та державно-племінні організації, відомі як скіфи, сармати, алани. Додамо до цього і так звані алтайські впливи. Їх чинили промонголи-авари і народи, які належали до прототюркських: гуни, болгари, хозари, печеніги. У ЧІІ-ЧІV ст. алтайці утворювали поблизу українських земель дві групи: кінчатську (до якої входили половці-чорні клобуки, ногайці, караїми, «степові» кримські татари) та огузьку (турки-османи, кримські татари, гагаузи). Сьогодні немає сумніву, що ранні елементи державності, система спадкоємності, організація українського війська і навіть походження багатьох українських слів (козак, чумац, гайдамака, отаман, осавул, кошовий, джура, курінь, майдан тощо) мають тюркське коріння. Таким чином, шляхом культурних запозичень та їх переосмислень на українських теренах був створений особливий плідний ґрунт, на якому зросла неповторна національна духовна і матеріальна культура. Як писав Микола Костомаров, *«на Україні... звикли з незапам'ятних часів чути у себе чужу мову і не цуралися людей з іншим обличчям і з іншими звичаями, на Україні панував «дух терпимості», неприязнь до інших народів вибухала лише тоді, коли українці помічали, що чужинці ображають їхні власні святощі»* [17, с.118]. Базуючись на цих історично сформованих й достатньо вкорінених у масовій свідомості традиціях, можна ставити задачу створення такого соціально-психологічного клімату, який надавав би нових імпульсів реалізації української національної ідеї, побудованої на властивій українцям свободі особистості, її індивідуальній незалежності, терпимості до розмаїття думок і вірувань. Українська політична нація, так само як і українська національна держава, — ще попереду, але нова українська ідея може бути тим ціннісно-мислительським орієнтиром, керуючись яким Україна побудує громадянське суспільство і посіде належне їй місце у поділеному між цивілізаціями світі.

Література

1. *Бердяев Н.* Спасение и творчество // Путь. — 1926. — №2.
2. *Бичко Б.* Ментальні чинники національної самосвідомості // Філософські обрії. — 2002. — № 8. — С.132-139.
3. *Донцов Д.* Культура примітивізму. — Черкаси, 1918.
4. *Донцов Дмитро.* Націоналізм. — Лондон-Торонто, 1966.
5. *Донцов Д.* Хрестом і мечем. — Торонто, 1967.
6. *Клепинин Н.А.* Мысли о религиозном смысле национализма // Путь. — 1927. — №6.
7. *Кравченко П.А.* Роль культури в процесі національного державотворення // Філософські обрії. — 1999. — № 1-2. — С.52-61.
8. *Лебеденко С.О., Смирнов В.А.* Сучасні цивілізації і антична культура: український аспект // Філософські обрії. — 1999. — № 1-2. — С.68-88.
9. *Ленин В.И.* Полное собрание сочинений — Т.24. — С.123.
10. *Міхновський Микола.* Самостійна Україна. — Лондон, 1967.
11. *Ортега-и-Гассет Х.* Старая и новая политика // Полис. — 1992. — № 3.
12. *Розбудова держави.* — Київ, 1993. — № 4.

13. *Сосновський М.* Дм.Донцов. Політичний портрет. — Нью-Йорк-Торонто, 1974.
14. Сучасність.—Київ, 1983. — №7.
15. Українська державність у ХХ столітті. Історико-політологічний аналіз. — Київ, 1996.
16. *Хантінгтон С.* Зіткнення цивілізацій // Філософська і соціологічна думка. — 1996. — Т.1-2. — С.9-30.
17. *Чижевський Д.* Нариси з історії філософії на Україні. — Мюнхен, 1983.
18. *Katz M.* The collapse of the Soviet power // Survival (London), 1991.

Надійшла до редакції 5.02.2005 р.